

Ewa Nowicka¹

Między pamięcią i polityką. Żeński obóz koncentracyjny „AŁŻIR” koło Astany w Kazachstanie²

Artykuł jest poświęcony koncepcjom tworzonym i przekazywanym przez Muzeum Pamięci Ofiar Represji Politycznych i Totalitaryzmu zorganizowanemu w miejscu istnienia Akmolińskiego Obozu dla Żon Zdrajców Ojczyzny (Akmolińskij łagier żon izmiennikow Rodiny) „AŁŻIR”. Autorka koncentruje się na funkcjonowaniu muzeum w obszarze zewnętrznej i wewnętrznej polityki państwa kazachstańskiego, prowadzonej przez prezydenta Nursułtana Nazarbajewa i jego współpracowników. W muzeum znajdujemy treści dotyczące rzeczywistości obozowej, ale przede wszystkim elementy wspierające państwo kazachstańskie i kazachski naród. Autorka przedstawia analizę wielu aspektów ideologii ukrytej w obrębie muzeum. Główne idee to: gloryfikacja historii, kultury i humanitaryzmu Kazachów, wyrażające się w okazywaniu pomocy osobom zagrożonym i w potrzebie.

Słowa kluczowe: Kazachstan, Muzeum „AŁŻIR”, budowanie nowoczesnego narodu, gloryfikacja historii narodu

Between memory and politics. “ALZHIR” Museum and Memorial Complex of Political Repressions and Totalitarianism Victims near Astana in Kazakhstan

The article is dedicated to the analysis of ideas created and transmitted by the Museum and Memorial Complex of Political Repressions and Totalitarianism Victims on the former Akmolinsky Camp of Wives of the Traitors of the Motherland (Akmolińskij łagier żon izmiennikow Rodiny) “ALZHIR”. The author focuses on the functioning of the museum “ALZHIR” in the entire internal and external politics of the Kazakhstan state conducted by president Nursultan Nazarbayev and his allies. The museum deals with contents which not only introduce the camp reality, but shows the contents of the support given to

¹ Collegium Civitas, Instytut Socjologii; ewanowickarusek@gmail.com.

² Artykuł ten poświęcam pamięci Assylkhana Bikenova, mojego kazachskiego współpracownika podczas badań w Kazachstanie w 2016 r.

the Kazakh state and Kazakh nation as well. The author present the analysis of the aspects of national ideology in the museum. The basic ideas are: glorification of Kazakh history, culture and humanitarianism, absolutely requiring giving aid to the people in need.

Key words: museum „AŁŻIR”, Kazakhstan, nation building, glorification of national history

Wstęp

Przedmiotem badania, które przeprowadziłam w lipcu 2016 r. w Kazachstanie, było muzeum upamiętniające „AŁŻIR” – Akmoliński Obóz Żon Zdrajców Ojczyzny (Akmolińskij Łagier Żon Izmiennikow Rodiny). Był to jeden z licznych obozów okresu sowieckiego, powstałych w czasie, gdy obecne terytorium Kazachstanu należało do ZSRR. Wyróżniał się od innych tym, że przetrzymywane były tam wyłącznie kobiety (nie licząc ich małych dzieci, w tym niemowląt). Obozowi kobiet – ofiar represji – władze niepodległego Kazachstanu poświęciły muzeum koło Astany. Nie jest przypadkiem, że muzeum powstało w okresie po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, kilkanaście lat po ogłoszeniu niepodległości państwa Kazachstan. Otwarte zostało z inicjatywy Prezydenta Republiki Kazachstanu Nursułtana Nazarbajewa 31 maja 2007 r.

Artykuł jest poświęcony analizie funkcji, które pełni muzeum obozu „AŁŻIR” w polityce wewnętrznej i zewnętrznej Kazachstanu³, prowadzonej przez prezydenta Nazarbajewa i jego współpracowników. Fakt, że powstanie muzeum zostało zainicjowane przez prezydenta – postać kluczową w niepodległym państwie – ma istotne znaczenie dla zrozumienia istoty muzeum żeńskiego obozu pod Astaną, nadaje mu znaczenie obiektu o wartości narodowej i zarazem państwowej. Obóz poprawczy dla kobiet nie miał ścisłego związku z kazachskim etnosem, ale obecnie muzeum mu poświęcone wpisuje się w swoisty sposób w politykę kazachizacji państwa, przede wszystkim poprzez różne formy apologizacji kazachskiego narodu. Polityka wieloletniego prezydenta niepodległej Republiki Kazachstanu ma na celu konstrukcję nowoczesnego kazachskiego narodu, między innymi poprzez kazachizację językową społeczeństwa oraz apoteozę przeszłości kazachskiego ludu (por. Czobotariew 2015). Charakterystyczną cechą tej polityki jest jej oficjalnie niedeklarowany, a nawet ukrywany charakter. Władze Kazachstanu wręcz zaprzeczają istnieniu działań służących wzmocnieniu poczucia narodowej dumy i pozycji dominującego w państwie narodu. Dla zewnętrznego badacza zauważalna

³ Pomijam w artykule zainteresowania „AŁŻIR-em” obecne we współczesnej kulturze popularnej Federacji Rosyjskiej, takie jak na przykład „A.Ł.Ż.I.R.” powstały w 2018 r. rosyjski serial telewizyjny, poświęcony ofiarom tego obozu, wyreżyserowany przez Aleksandra Kasatkina.

na każdym kroku jest polityka odrodzenia i wzmocnienia kazachskiego języka, kazachskiej kultury, świadomości i wiedzy o historii kazachskiego narodu, w tym o wybitnych jego bohaterach i chwilach chwały (Sejdimbek 2012). Wpajanie tych treści odbywa się przy równoczesnym podkreślaniu zasad internacjonalizmu i przyjaźni między narodami zamieszkującymi Kazachstan. Kazachstan, zgodnie z dyskursem, to państwo z zasady wielonarodowe, w którym króluje współpraca i tolerancja (Karin, Czebotariew 2002).

Jednym z etapów przeszłości Kazachstanu jest okres stalinowskiego reżimu i istnienia obozu „AŁŻIR”. Powiązanie wątku polityki narodowej Kazachstanu z upamiętnieniem ofiar represji poprzez budowę muzeum wydać się może nie tylko nieoczywiste, ale nawet kontrowersyjne. Artykuł ten ma udowodnić, że związek tych dwóch faktów nie jest absurdalny i niewiarygodny. Analiza treści przekazywanych w muzeum „AŁŻIR” wyraża podstawowe tendencje w polityce etnicznej/narodowej elit współczesnego Kazachstanu. Stanie się to jasne po przeanalizowaniu treści przedstawionych w muzeum oraz asocjacji, które treści te wywołują, a także wątków, do których nawiązują osoby towarzyszące badaczce podczas zwiedzania muzeum. Sięgam także do zawartości strony internetowej poświęconej temu miejscu.

Poddając analizie specyficzny przypadek muzeum, przyjmuję pewne ogólniejsze założenia. Będzie to studium mieszczące się w ramach badań nad pamięcią. Socjologia pamięci stała się obecnie ważnym działem refleksji o społeczeństwie. Pytania o pamięć zbiorową dotyczą dyskusji na temat mechanizmów kształtowania się różnych reprezentacji przeszłości i teraźniejszości grup społecznych. Istotną kwestią staje się mechanizm selekcji faktów, wydarzeń, postaci włączanych do aktualnego dyskursu. Konstruowanie pamięci społecznej ma ścisły związek z procesami kreowania tożsamości zbiorowej, w tym przede wszystkim narodowej. Przypadek omawianego muzeum wskazuje na wagę, jaką obrazy przeszłości mają dla współczesności. Muzeum traktuję jako instytucję, która z założenia konstruuje istotne dla danego społeczeństwa wątki pamięci zbiorowej, przedstawiając treści oddziałujące na wyobraźnię zwiedzających, wzbudzające emocje – zorientowane jest na przekazanie określonych wartości. Muzeum zwykle proponuje interpretację określonych fragmentów przeszłości, zawsze posiadając pewną warstwę informacyjną, dostarcza wiadomości specjalistycznych, ale także odwołuje się do wyobrażeń potocznych, które zapewniają komunikatywność podawanych treści. Zatem, z punktu widzenia badacza życia społecznego, muzeum jest przede wszystkim materiałem do obserwacji społeczeństwa współczesnego, tendencji ideologicznych i dyskursów politycznych aktualnie w społeczeństwie obecnym (por. Bachórz 2009). Dzięki formie zrozumiałej, skondensowanej i atrakcyjnej, treści przekazywane przez muzeum docierają do ogromnej liczby zróżnicowanych odbiorców. Jest to zawsze zawartość łatwa do odbioru, dostosowana do popularnej

formuły przekazu. Aby uzyskać komunikatywność i funkcję perswazyjną, muzeum musi dostosować się do systemu znaczeń, pojęć, treści aksjologicznych zrozumiałych, atrakcyjnych i znanych społeczeństwu, do którego przekaz ma trafić. Analiza treści przekazywanych i postaw formowanych przez ekspozycje muzealne wpisuje się w szeroką dziedzinę badań nad pamięcią zbiorową, której poświęcona jest ogromna, ciągle rosnąca literatura (por. Głowacka-Grajper 2016; Bogumił, Wawrzyniak 2010).

Kolejne etapy analizy zawarte w artykule będą ukazywały podstawowe elementy sytuacji politycznej państwa Kazachstan, zagrożenia zewnętrzne i wewnętrzne, szczegółowy opis konstrukcji muzeum obozu i jego sens performatywny budujący ideę wspólnoty, wielkości historycznej i potęgi narodu kazachskiego. Muzeum „AŁŻIR” jest, w mojej interpretacji, elementem polityki budowania jednolitego państwa opartego na wspólnocie kulturowej (por. Gellner 1992: 75). Częścią tej polityki jest ustalanie kanonu kulturowego, budowanie muzeów, konstruowanie oficjalnie akceptowanych wersji historii, formułowanie obowiązujących programów szkolnych (Edensor 2004: 15).

Historia obozu

Na mocy decyzji Matwieja Bermiana podjętej w lipcu 1937 r. założony został Akmoliński Obóz Żon Zdrajców Ojczyzny (Akmolińskij Łagier Żon Izmiennikow Rodiny – „AŁŻIR”) jako „poprawczy obóz pracy P-17”, z przeznaczeniem dla kobiet i dzieci rodzin „represjonowanych” (rozstrzelanych i wymordowanych). Dnia 15 sierpnia 1937 r. NKWD ZSRR wydało rozkaz nr 00486, który uprawniał – bez konieczności udowodnienia winy – do aresztowania i kierowania do obozów członków rodzin osób represjonowanych (zdrajców ojczyzny). W pierwszej kolejności miało to dotyczyć żon, siostr i matek więźniów politycznych. W ciągu kilku miesięcy kobiety były skazane na 5–8 lat obozu, który miał charakter „poprawczego obozu pracy” (isprawitielno-trudowej łagier). Jego budowę ukończono w 1938 r. Obóz został zamknięty w 1953 r. i całkowicie zlikwidowany w roku 1959.

Poza żonami – jak głosiła oficjalna nazwa obozu – znalazły się w nim także siostry, matki i dalsze krewne represjonowanych mężczyzn, określanych jako zdrajcy ojczyzny. W obozie umieszczone były także ich małe dzieci, zarówno te urodzone wcześniej, jak i już na terenie obozu. Do ukończenia trzech lat pozostawały w obozie z matkami, potem zabierane były do domów dziecka. Czasem całkowicie zacierano ich pochodzenie, zmieniano imiona i nazwiska oraz dokumenty urodzenia.

Często więźniarkami były kobiety z rodzin działaczy partyjnych, oskarżonych, skazanych, odbywających karę w obozach lub już „zlikwidowanych”. Zwraca uwagę skład społeczny więźniarek: 90% z nich to były osoby z wyższym

wykształceniem. Znalazły się tam artystki, pracownice nauki, osoby wykonujące zawody wymagające wyjątkowo wysokich kwalifikacji. Do obozu trafiły kobiety sześćdziesięciu narodowości, wśród nich 88 Kazaszek, wywodzących się z rodzin działaczy narodowego ruchu Ałasz (www. museum-alzhir.kz). Wśród więźniarek liczebnie przeważały Rosjanki – 4390, a także Ukrainki – 739. W obozie znalazły się też 173 Polki, którym zarzucano działalność kontrrewolucyjną, proburzącyjną, antypaństwową. Pochodziły głównie z przedwojennych części wschodniej Polski, które zostały zajęte przez ZSRR we wrześniu 1939 r. i po drugiej wojnie światowej nie weszły w skład państwa polskiego. Do obozu trafiło też 169 Niemek, rekrutujących się głównie spośród dawnych osadników. Do tej chwili nie ustalono wiarygodnej statystyki dotyczącej liczby osób, które w obozie zmarły, przeżyły lub które zmarły zaraz po jego opuszczeniu⁴.

Opis muzeum obozu „AŁŻIR”

Muzeum jest skonstruowane w całości „od nowa”, gdyż po barakach i całej infrastrukturze, a także po przedmiotach używanych przez więźniarki nie zostało nic. Trzeba przypomnieć, że obóz działał od 1938 do 1953 r., a od chwili całkowitej likwidacji obozu do chwili otwarcia muzeum minęło 60 lat. Muzeum jest ekspozycją przemyślaną i ustrukturuowaną. Celem jest nie tyle ukazanie dokumentacji i zrekonstruowanie „życia codziennego więźniarek”, co wywołanie w zwiedzającym określonego wrażenia. Muzeum „AŁŻIR” dzieli się na część zewnętrzną i wewnętrzną. Z pierwszą zwiedzający styka się nie wchodząc do głównego budynku, krążąc po terenie otwartym. Część wewnętrzna mieści się w dwupoziomowym budynku centralnym.

Opis części zewnętrznej

Wchodząc na teren muzeum, zwiedzający zauważa budynek główny – wieżę, która stylem nawiązuje do budowli obozowej i w której mieści się muzeum historyczne. Przed wieżą wznosi się ogromny ażurowy monument w kształcie wysokiego owalu z górną częścią wykonaną z kraty. Również w górnej części budowli umieszczone są w poziomie lustra. We wnętrzu łuku widnieje napis w języku angielskim „Arch of Sorrow” oraz: „Schyl głowę, aby oddać hołd ofiarom politycznych

⁴ Na stronie internetowej obozu „AŁŻIR” można znaleźć dokładne statystyki z podziałem na narodowości więźniarek wraz z możliwością przeczytania imion i nazwisk więźniarek wraz z numerem, datą wydania wyroku i datą opuszczenia obozu lub śmierci. Przedstawiona jest obszerna dokumentacja zdjęć osób, używanych w obozie przedmiotów, ubrań.

zbrodni”. Po lewej stronie na podwyższeniu prezentowany jest oryginalny wagon towarowy – jeden z tych, którymi przywożone były więźniarki. Przed budynkiem właściwego muzeum, po lewej i prawej stronie od osi głównej, znajduje się osiem obelisków upamiętniających więźniarki różnych narodowości. Pierwszy od lewej, z czerwonego granitu, poświęcony jest przebywającym w obozie Polkom. (Odsłonięty został w 2010 r.) Po obu stronach memoriału są umieszczone dwie figury z brązu, przedstawiające kobietę i mężczyznę, symbolizujących dwie postawy wobec przemocy i cierpienia. Mężczyzna wyrazem twarzy i postawą ciała reprezentuje rozpacz, apatię, desperację i poddanie się nieuchronnemu losowi. Kobięca postać z książką w ręku przedstawia postawę nadziei i trwania mimo wszelkich cierpień i przeciwności losu. Na dole figury umieszczono napis w trzech językach (angielskim, rosyjskim i kazachskim): „War and hope”. Na tyłach wieży muzeum łukiem biegnie ściana z czarnego marmuru, na której w porządku alfabetycznym wyryto kilka tysięcy nazwisk ofiar.

Jedną z opowieści powtarzającą się jak mantra w trakcie zwiedzania muzeum jest historia o pomocy niesionej więźniarkom przez okoliczną ludność kazachską: dzieci i młodzież kazachska miały obrzucać kobiety „kamieniami”. Przerazone więźniarki po pewnym czasie odkryły, że to, co wydawało się kamieniami, to w rzeczywistości kawałki kurtu, tradycyjnie suszonego sera, posiadającego wielką wartość odżywczą, kluczową dla przetrwania biologicznego w skrajnych warunkach obozu. Historia ta wraca w prywatnych rozmowach oraz, z wieloma szczegółami i komentarzami, na stronie internetowej muzeum.

Część wewnętrzna muzeum

Część wewnętrzna ma charakter ekspozycji muzealnej w ścisłym sensie tego słowa. Przedstawiana jest tu „prawdziwa” – według słów kazachskich naukowców – historia Kazachstanu, okresów świetności narodu kazachskiego, sposobów walki o niezależność od rosyjskiej przemocy, czyli kolejnych etapów i prób osiągnięcia wyzwolenia od obcej dominacji. Całą ekspozycję przenika jeden temat – determinacja w następujących po sobie okresach zbrojnej i dyplomatycznej walki Kazachów o niepodległość, trwającej od XVIII w. Interesujące jest nie tylko to, co na wystawie jest pokazane, ale i to, czego tam nie ma – chodzi o historyczne dane przemilczane lub omijane. Do tych ostatnich należy zarówno elementy liberalizującej się stopniowo polityki carskiej, jak i wczesna polityka lat dwudziestych XX w., kiedy to władze komunistyczne przyjęły zasadę „korienizacji” – udziału grup etnicznych we władzach lokalnych ogromnego państwa. Ten okres był istotny dla kształtowania się nowoczesnego poczucia narodowego wśród Kazachów (Masanov 2002). Wystawa ukazuje natomiast bezwzględność władzy Rosji

Carskiej, procesu ukoronowanego przez likwidację w 1823 r. i podzielenie dawnego państwa chanów na okręgi. Ukazywana jest przemoc stosowana przez coraz liczniejsze oddziały rosyjskich kozaków, których inwazja na tereny etnicznie kazachskie rozpoczęła się u końca XVIII w., gdy zbudowano pierwsze twierdze. Należy zwrócić uwagę na stosowaną na wystawie terminologię. Mówi się o tym, że „tak posuwała się władza kolonialna” – teksty zamieszczone na poszczególnych tablicach muzealnych używają właśnie takiego określenia. Pisze się o kolonialnym statusie terenów i ludzi dzisiejszego Kazachstanu w XIX w. Zarazem przedstawiany jest aktywny opór społeczeństwa kazachskiego – wybitne postaci kluczowe dla ruchu niepodległościowego Kazachów. Jednym z nich jest Kenesary Kasymow, tytułowany „chanem” (1802–1847) inicjator ruchu narodowowyzwoleńczego w Kazachstanie w latach 1837–1847.

Na wystawie są podkreślane typowe dla władzy kolonialnej Rosji carskiej pośunięcia: „oddawała ona najlepsze ziemie uprawne kozackim osadnikom”. Znajdujemy szczegółowe informacje o gęstości i sile kolonialnego osadnictwa. Drugim etapem odbierania Kazachom ich kraju była późniejsza, zakrojona na szeroką skalę, masowa kolonizacja rolnicza – przesiedlanie chłopów z Rosji i Ukrainy na tereny uznane za puste. Jak się informuje zwiedzających, zgodnie ze spisem ludności z 1897 r. na terenie Kazachstanu mieszkało już ponad pół miliona rosyjskich i ukraińskich przesiedleńców. Te informacje, udzielane zwiedzającym – w tym również Kazachom – pokazują, skąd wzięła się tak liczna ludność słowiańska na obszarach północnego Kazachstanu, zarazem uświadamiając, że są to tereny rdzennie kazachskie. W ramach wystawy pojawiają się dokumenty wskazujące na aktywność kazachskich przywódców, którzy w różnych okresach historii domagali się sprawiedliwego rozwiązania spraw agrarnych.

Drugi etap walki o prawa narodu kazachskiego zaczyna się na przełomie XIX i XX w. Rozpoczął się proces kształtowania zorganizowanego ruchu narodowowyzwoleńczego, który datuje się od czasu praktycznej likwidacji władzy kazachskich chanów w pierwszej połowie XIX w. Wybory do dумы państwowej w carskiej Rosji wywołały wzrost świadomości i aktywności politycznej i etnicznej wśród Kazachów. Najpierw wybrano 13 delegatów do dумы: 4 spośród Kazachów, 9 spośród Rosjan. Wśród Kazachów pojawiały się demokratyczne i narodowe kierunki orientacji politycznej – powstawały gazety i periodyki kazachskie. Marginalnie wystawa wspomina, że ruch wydawniczy rozwinął się w okresie wzrostu aktywności politycznej na terenie całej Rosji tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej i że proces dotyczył nie tylko Kazachstanu. Wystawa prezentuje wybitne postaci dwudziestowiecznych intelektualistów i działaczy, takich jak Alichan Bukiejchanow – kazachski uczonek, ekonomista, aktywista ruchu demokratyczno-liberalnego. Ukazane są kolejne etapy walki o zerwanie z dominacją Rosji – kiedyś carskiej, potem sowieckiej. Przedstawione są wydarzenia 20–21 lipca 1917 r.,

kiedy to obradował zjazd wszystkich narodów kirgiskich (tak wtedy określano też Kazachów). Był to akt formatywny dla politycznej odrębności Kazachstanu. Ustalano na nim zasady prawne funkcjonowania republiki, zakresy kazachskich okręgów, poruszono problemy własności ziemi, powołano okręgową milicję, system edukacji, sądownictwa, odniesiono się też do spraw religii i praw kobiet. Na zjeździe ukonstytuowała się już wyżej wspomniana, prześladowana przez władze sowieckie, partia polityczna Ałasz, składająca się z kazachskiej inteligencji, wykształconej za granicą i w Rosji, której celem było uzyskanie szerokiej autonomii, a następnie, w latach trzydziestych, odzyskanie niepodległości. Właśnie do obozu „AŁŻIR” trafiły kobiety spokrewnione z działaczami tego ruchu. Podkreśla się, że partia Ałasz odrzucała jedno z założeń operacyjnych rewolucji – przemoc, poniżenie narodów „wyrażające się w dyktaturze władzy”. Działacze Ałaszu nie zgadzali się z zasadami totalitaryzmu, unifikującej ideologii, niszczącej tradycję, kulturę i zdobycze narodów: „To, że w okresie represji unicestwiono wybitne i niepowtarzalne osobistości, to jest czarne piętno bolszewizmu. To tragedia, której po stuleciu nie zapomnimy”. To oni „stworzyli władzę nowej republiki”, powstałej po rewolucji październikowej. Wśród ałaszowców wyróżniony jest Mustafa Szokaj, który odegrał kluczową rolę w powstaniu autonomii turkmeńskiej i stworzył podstawy wspólnoty ludów turkijskojęzycznych.

Dopiero drugie piętro muzeum jest poświęcone samemu obozowi „AŁŻIR”. Są tu eksponowane raczej wyobrażenia tego, jak mogły żyć więźniarki, niż dokumenty. Anglojęzyczny turysta otrzymuje już wyżej wspomnianą opowieść o młodzieży kazachskiej, rzucającej więźniarkom kurt (suszony ser), dzięki któremu niektóre z kobiet przeżyły⁵. Zwiedzanie części wewnętrznej muzeum kończy pokaz filmu przedstawiającego realia obozu, warunki życia w nim, a także relacje o zasługach jego budowniczych. Na koniec filmu pojawia się przemówienie prezydenta Nazarbajewa, zawierające mocne oskarżenie wobec władz Związku Sowieckiego o wprowadzenie i zorganizowanie prześladowań, które doprowadziły na terenie obozu „AŁŻIR” do śmierci ogromnej liczby dzieci i niemowląt. W prezentowanym na wystawie przemówieniu Nazarbajewa słyszymy: „Niewinni, zabici bez jakiegokolwiek powodu przez własne państwo! Hitler zabijał obcych. Oczywiście to jest barbarzyństwo – zabijał Żydów, Rosjan, naród radziecki, tych, z którymi walczył. Nasza władza zaś zabijała własny naród. Nie ma innego podobnego przykładu w dziejach ludzkości. Ich wina była tylko w tym, że oni szczerze i sumiennie służyli reżymowi, w którym żyli. Czterdzieści milionów represjonowanych w byłym ZSRR! Trzy i pół miliona tylko na podstawie artykułu 58, jako kontrrewolucjoniści i wrogowie ludu! I ich dzieci, ich krewni poznali na sobie całą gorycz

⁵ O atmosferze wokół muzeum wśród kazachskiej inteligencji wiele mówi fakt, że uczony kazachski towarzyszący mi przy zwiedzaniu muzeum wyraża głębokie zadowolenie, że polski antropolog poświęca tyle czasu na czytanie tej „prawdziwej historii Kazachstanu”.

nieszczęść i prześladowań”. To ostre oskarżenie jest kierowane do władz ukazywanych jako obce, niemające nic wspólnego z dzisiejszym Kazachstanem, na terenie którego zbudowano unikatowe muzeum, jakiego nie ma w Federacji Rosyjskiej. Dla przywódcy odcięcie się od przeszłości wpisuje się ściśle w jego koncepcję budowania jednolitego, silnego, niezależnego narodu i państwa.

Strona internetowa muzeum

Zakres informacji znajdujących się na stronie internetowej poświęconej muzeum „AŁŻIR” zasługuje na analizę między innymi ze względu na zasięg oddziaływania tego medium, przede wszystkim wśród odbiorców młodych i najmłodszych. Niektóre informacje są identyczne z danymi dostępnymi na wystawie, inne rozszerzają pewne obszary. Znajdujemy tam liczne treści niezwiązane ściśle z samym obozem „AŁŻIR”, a dotyczące prześladowań różnych grup narodowych w okresie represji, w latach późniejszych i podczas całego okresu władzy radzieckiej. Czytamy na przykład: „Wystawa dotycząca deportacji ukazuje masowe represje polityczne wobec całych narodów. Ponad 1,3 miliona osób zostało deportowanych do Kazachstanu. Przymusowemu przesiedleniu poddani zostali Niemcy, Turcy, Koreańczycy, Polacy, Czecczeni, Tatarzy Krymscy”. Znamienne jest, że w tym wyliczeniu przesiedlonych narodów nie ma Rosjan, których – jak skądinąd wiadomo – było wśród prześladowanych i deportowanych najwięcej. Dowiadujemy się też: „W Moskwie i Leningradzie zostały sfabrykowane dokumenty, które stały się podstawą prześladowań narodowej inteligencji”. Oskarżane jest nieistniejące państwo, spod władzy którego Kazachstanowi udało się wyzwolić dopiero w chwili, gdy rozpadło się ono jako struktura polityczna.

W tej samej narracji mieszczą się istotne informacje historyczne, bliskie już momentowi powstania niepodległego państwa Kazachstan. Chodzi o „Wydarzenia grudniowe”. Dnia 16 grudnia 1986 r. studencka i pracująca młodzież, która uwierzyła w proces demokratyzacji, wyszła na place Ałma-Aty. Moskwa oficjalnie oceniła te wydarzenia jako przejaw nacjonalizmu. W ciągu wydarzeń grudniowych zginęło kilka osób, wielu było rannych, 99 osób otrzymało różne wyroki, a dziewiętnastoletni Kajrat Ryskułbiekow został skazany na rozstrzelanie. Na koniec tekstu zamieszczonego na stronie internetowej muzeum znajdujemy oświadczenie: „Wspólna pamięć o wspólnie przeżytych czasach jest podstawą, na której zbudowana jest zgoda między narodami”. Obok znajdujemy wiele materiałów, poświęconych wielkodusznej pomocy kazachskiego narodu osobom prześladowanym. Pojawia się dokładnie opisana, dobrze już znana i przy każdej okazji powtarzana historia o Kazachach, którzy rzucali w więźniarki suszonym serem. Powstaje w ten sposób narracja o szlachetności i pomysłowości narodu kazachskiego. W związku

z treścią ekspozycji w muzeum „AŁŻIR” pojawia się zamieszczony na Youtube przez Kazacha film poświęcony właśnie tym szlachetnym czynom narodu kazachskiego, przedstawiający tradycyjną kazachską rodzinę z dziadkiem, rodzicami, dziećmi i nieodłącznym koniem. Film jest opatrzony komentarzem jego autora i propagatora: „Jak Kazachowie ratowali życie żonom osób represjonowanych”. Dalej autor zapewnia: „Film oparty jest na prawdziwych zdarzeniach”. Przedstawione są również fragmenty pamiętnika więźniarki, Gertrudy Płatais, która szczegółowo opowiada całą historię pomocy otrzymanej od narodu kazachskiego. Czytamy też wypowiedzi osób narodowości koreańskiej, szczególnie doświadczonych w okresie represji. Młody Koreańczyk o nazwisku Coj pisze: „Udało się nam, deportowanym narodom, że akurat trafiliśmy do Kazachstanu. Dzięki takiemu dobremu, szczeremu i szlachetnemu narodowi przeżyło wiele osób. Kazachowie bądźcie dumni z siebie! Bądźcie sobą jak wasi przodkowie!”. Inny Koreańczyk, pochodzący z deportowanej rodziny, wspomina pomoc Kazachów podczas dramatycznych czasów: „Gdyby nie Kazachowie, to dziś nie byłoby mnie i wielu innych”. Wśród podziękowań i komentarzy znajdują się słowa napisane przez osobę o rosyjskim imieniu i nazwisku, podpisującej się jako „Daria z Rosji”: „Mam poczucie wdzięczności za zachowanie Pamięci dla narodu kazachskiego, który w czasie trudnych lat ratował życie ludziom innych narodów”. W przestrzeni internetowej można znaleźć wiele krótkich filmów utrzymanych w tym samym tonie, pokazujących pomoc Kazachów dla osób różnych narodowości w najtrudniejszych czasach prześladowań i głodu. W komentarzach znajdujemy też gloryfikujący opis dalszego rozwoju sytuacji politycznej: „Potem ci sami Kazachowie zbudowali wspólne wielonarodowe państwo, oparte na pokoju i wzajemnym zrozumieniu”. Rola etnicznych Kazachów, w tej narracji o budowaniu niepodległego Kazachstanu, jest definiowana jako kluczowa, wiodąca. Można w niej odczytać jednocześnie ton etnicznego paternalizmu ze strony narodu tytularnego.

Strona internetowa podkreśla przekonanie o unikatowości takiej placówki na całym obszarze postsowieckim, obecne również w treściach przekazywanych w muzeum „AŁŻIR” i w rozmowach z inteligencją kazachską. Wskazuje się, że liczne obozy na Zachodniej Syberii i na terenie Mordwy dla rodzin – żon i dzieci wrogów ustroju – nie doczekały się takiego upamiętnienia. Tylko w Kazachstanie, w pobliżu stolicy kraju, zbudowano muzeum upamiętniające „AŁŻIR”.

Narodotwórczy sens muzeum

Wracam do postawionej na początku artykułu tezy o związku muzeum „AŁŻIR” z obecną polityką władz kazachskich, w tym, przede wszystkim, prezydenta. Analizując czasem zaskakujące treści muzeum badacz poszukuje sensu powiązania

wszystkich elementów wizji budującej się wokół muzeum pod Astaną. Narzuca się interpretacja w terminach konstruowania nowego państwa. Istotą muzeum represji kobiet jest, według tej interpretacji, z jednej strony konstruowanie ideologii kazachskiego narodu i niepodległego państwa narodowego, a z drugiej ostentacyjne podkreślanie niezależności wobec Federacji Rosyjskiej. Dla zrozumienia motywacji założenia muzeum obozu oraz treści, które w sposób obsesyjny przekazuje zwiedzającym, trzeba sięgnąć do kontekstu politycznego, w którym Kazachstan powstał i rozwija się jako niepodległe państwo. Muzeum „AŁŻIR” wpisuje się w ogólny ton polityki historycznej i kulturowej państwa kazachskiego. Początki niepodległego państwa wiążą się z wieloma posunięciami politycznymi, w tym z konstruowaniem własnego wizerunku narodu kazachskiego, jego historii, wartości, kultury. Wszystkie one składają się na wkład kraju do skarbnicy ludzkości. Wśród elity politycznej niepodległego Kazachstanu dominują motywy związane z projektem zbudowania i wzmocnienia więzi narodowej, dumy etnicznej i historycznej dominującego narodu tytularnego. Między innymi, w ramach polityki retradycjonalizacji, ustalono szereg świąt państwowych. Przywrócono Nauryz – sięgające do przedmużmańskich tradycji święto nowego roku zoroastriańskiego, przypadające na ekwinokcjum wiosenne 21–22 marca. Obchodzone jest ono na dużym obszarze Azji Środkowej (Penkala-Gawęcka 2009). Autorka umieszcza przywrócenie święta w kontekście zawiłych meandrów polityki rozwijającego się państwa narodowego. Kontekstem pozwalającym zrozumieć te działania jest zarówno wewnętrzna, jak i zewnętrzna sytuacja Kazachstanu. To w niej odnajdujemy różnego rodzaju zagrożenia integralności niepodległego Kazachstanu, z którymi musi się mierzyć przywództwo polityczne.

Kontekst polityczny: zagrożenia i problemy

Niepodległość Republiki Kazachstanu została ogłoszona 16 grudnia 1991 r., co tak naprawdę było początkiem procesu, a nie jego końcem. Niepodległe państwo musiało się liczyć z wieloma problemami. Kazachstan zajmuje ogromny obszar – 2 724 900 kilometrów kwadratowych, będąc trzecim pod względem zajmowanego obszaru państwem w Azji i dziewiątym na świecie. Stanowi prawie 2% kuli ziemskiej i 6,1% terytorium Azji. Jest jednocześnie największym po Rosji państwem powstałym po rozpadzie Związku Radzieckiego. Zajmuje miejsce centralne na kontynencie euroazjatyckim – środek Eurazji znajduje się we wschodniej części Kazachstanu. Politykę wewnętrzną kraju wyznaczają w znacznym stopniu warunki geopolityczne. W sumie długość wszystkich granic Kazachstanu wynosi 12 187 km, w tym przede wszystkim z Federacją Rosyjską (6467 km), Chinami (1460 km) i z Uzbekistanem (2300 km), a także z Kirgistanem (980 km) i Turkmenistanem (380 km).

Kazachowie jako naród mają za sobą liczący wiele setek lat kontakt z carskim imperium rosyjskim. Następnie, przez 7 dekad byli częścią ZSRR. Długość granicy z Rosją sprawia, że stosunki z tym światowym mocarstwem są ostrożne i wymagają subtelnej dyplomacji. Relacje z Federacją Rosyjską i Chińską Republiką Ludową mogą być odbierane jako obszary zagrożenia zewnętrznego. Ponadto Kazachstan jest krajem obfitującym w bogate złoża naturalne, które przyciągają uwagę różnych państw, w tym sąsiadów (por. Bodio, Wojtaszczyk 2000). Przez długi okres był też dla ZSRR źródłem surowców i produktów rolniczych (Wites 2002). Po ogłoszeniu niepodległości, przed przywództwem Republiki Kazachstanu stało mnóstwo zadań, w tym ustalenie porządku prawnego, podziałów administracyjnych, organizacji życia społecznego i kulturalnego (Biszytyga 2015). Decyzje w tym zakresie musiały się liczyć z rozmiarami, kształtem, przeszłością, sąsiedztwem i składem etnicznym nowo powstałego państwa.

Spośród zagrożeń wewnętrznych najważniejsza jest wielonarodowa struktura niepodległego kraju. Ludność Kazachstanu to 17 733 198 osób (stan z dnia 1 kwietnia 2016 r.), w ogromnym stopniu zróżnicowanych pod względem etnicznym i kulturowym. Istotna jest struktura tego zróżnicowania. Choć w dyskursie publicznym mówi się, że w Kazachstanie mieszka 121 różnych narodowości, w istocie rdzeń stanowią Kazachowie i ludność słowiańska (przede wszystkim Rosjanie). Państwo zamieszkuje 66,48% etnicznych Kazachów, 10,61% Rosjan i 12,91% osób innych narodowości. Trzeba zarazem pamiętać, że w latach dziewięćdziesiątych procent ludności kazachskiej nie osiągał połowy populacji. Według danych z 2014 r. wśród narodów „innych” wymieniani są: Uzbeki (3% całej ludności), Ukraińcy (1,8%), Ujgurzy (1,4%), Tatarzy (1,2%), Niemcy (1,1%). Te warunki terytorialne i ludnościowe dostarczają władzom Kazachstanu wielu problemów do rozwiązania.

Dekolonizacja

Problemy te bywają w naukowej refleksji określane jako walka o dekolonizację Kazachstanu. Zachodni uczeni, w tym polscy, odwołują się do nurtu intelektualnego w ramach refleksji nauk społecznych nad współczesnymi procesami społecznymi w świecie, posługując się terminami kolonializmu, postkolonializmu i dekolonizacji (Thompson 2000). Kategoria dekolonizacji jest, moim zdaniem, dobrym narzędziem do wyjaśnienia obecnej narracji kulturowej i historycznej w Kazachstanie. To dekolonizacja stanowi podstawowe wyzwanie dla władz kazachstańskich. Ta złożona procedura musi przybierać różne formy, wśród których tworzenie nowej narracji historycznej, w tym wzniesienie muzeum obozu „AŁŻIR”, zajmuje ważne miejsce. Jedną z form tego działania jest gloryfikacja

Kazachstanu i narodu kazachskiego. Inną z przestrzeni działań dekolonizacyjnych jest aktywność na rzecz porzucenia przez społeczeństwo Kazachstanu identyfikacji z imperium Związku Radzieckiego i budowanie nowej politycznej tożsamości kazachskiej. W myśleniu wszystkich narodów, które do 1991 r. należały do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, w jakimś stopniu tożsamość radziecka w świadomości społecznej trwała długo (Thompson 2000). Jak pisze Piotr Załęcki, posługujący się materiałem statystycznym, odchodzenie od tożsamości radzieckiej wspólnoty i budowanie jej kosztem świadomości narodowej nowo powstałych po rozpadzie ZSRR państw, następowało stopniowo. Pomocne w tym mogą być badania przeprowadzone przez VCIOM (Vserossijskij Centr Izucenia Obsestvennogo Mnenia) w 1991 i 1993 r. W 1991 r. za obywateli ZSRR uważali się przede wszystkim Rosjanie, Ukraińcy i Kazachowie (63% Rosjan w Rosji, 42% Ukraińców i 48% Kazachów). Taka samoidentyfikacja zupełnie nie występowała natomiast u przedstawicieli narodów byłych republik bałtyckich, które w tym czasie przeżywały renesans swojej państwowości i wzrost samoświadomości narodowej. Już dwa lata po rozpadzie ZSRR ciągle więcej niż jedna czwarta (26%) etnicznych Kazachów określała się jako obywatele Związku Radzieckiego. W kontekście tych faktów, dążenia narodotwórcze elity skupionej wokół Nazarabajewa nabierają głębokiego sensu w nowo powstałym niepodległym państwie, w którym tytularny naród jest wprawdzie liczebną większością, ale nie większością przytłaczającą. Ponadto, nie można zapominać, że poza z oczywistych przyczyn trudnymi stosunkami z Federacją Rosyjską Kazachstan ma nieprzyjaciół wśród innych narodów, także w obrębie nowo powstałych państw takich jak Kirgistan, który zgłasza w stosunku do Kazachstanu pretensje terytorialne. Colponbaj T. Nusupov, kirgiski profesor, przeklina Kirgizów, którzy podczas głosowania wypowiedzieli się za oddaniem części ziem Kazachstanowi w następujący sposób: „Niech przestanie istnieć wasz ród i potomstwo! Niech ukarzą was duchy przodków, duchy pradziadów Manasa i Kosoja, władców-bohaterów” (Załęcki 2012: 97–98).

Tolerancja i wieloetniczność

Wieloetniczny charakter państwa jest w dyskursie publicznym traktowany jako wielka wartość. Na każdym kroku można się zetknąć z podkreśleniem wieloetnicznego charakteru społeczeństwa Kazachstanu, akcentuje się wzajemną tolerancję, pokojowe i przyjazne stosunki wśród 121 narodów zamieszkujących Kazachstan. Narracja państwowa podkreśla wyjątkowość Kazachstanu, wskazując na niezwykłość tego społeczeństwa, które żyje w zgodzie, mimo wielkiego, etnicznego, zróżnicowania.

Obok ogłaszania etnicznej tolerancji, od początku istnienia niepodległego państwa Kazachstan rozpoczyna się na wszystkich polach proces, który można nazwać walką o kazachizację, traktowaną jako wyraz „instynktu samoobrony” narodu odzyskującego należne mu miejsce (por. Gawęcka-Penkala 2008). Przenika on całą politykę i sferę publiczną. Kazachizacja jest przedstawiana w kategoriach „odrodzenia”, „wzmocnienia, rozwoju, ale zarazem dominacji wartości reprezentowanych przez naród tytularny. Należy zarazem podkreślić, że polityka ta jest w oficjalnych dokumentach starannie ukrywana, a nawet zaprzeczana jej istnieniu. Choć zarówno konstytucja Kazachstanu z 1993 r., jak i wiele ideologicznych wypowiedzi publicznych, podkreślają równość wszystkich narodów zamieszkujących państwo, to w istocie propagowana jest etniczna kultura kazachska we wszystkich jej aspektach: języku, tradycjach, historii. Równocześnie oficjalnie podkreśla się wielokulturowość, kult internacjonalistycznych wartości, co w sumie dostarcza swoistej, wewnętrznie sprzecznej całości ideologicznej: kraj oficjalnie jest wielonarodowy, oparty na przyjaźni wielu narodów zawsze tu mieszkających. Przejawia się to w promocji państwowych, centralnych wydarzeń publicznych oraz w treściach przekazywanych przez środki masowego przekazu. Obok tego na każdym kroku jest zaznaczana dominacja wartości narodu „rdzennego” nad wartościami narodów określanych jako nierdzenne. Przeciwdziałaniu owej sprzeczności mają służyć do niedawna ukrywane lub odrzucane fakty dotyczące chlubnej historii Kazachów oraz lekceważonych wartości życia w stepie. Tak więc język narracji dekolonizacyjnej dostarcza narzędzia pogodzenia apologii wszelkich aspektów kultury i przeszłości kazachskiej i ideologii równości narodów, wspólnie żyjących w państwie kazachskim (Sajdbek 2012: 550; O’Callaghan 2004).

Nursułtan Nazarbajew dostosowuje swoją politykę etniczną, odwołując się do koncepcji euroazjatyckiego systemu gospodarczego, w którym swoje miejsce mają narody turkijskojęzyczne (Sadykova 2013; Czebotariew 2015; Sajdbek 2012: 550).

Uwagi końcowe: muzeum „AŁŻIR” w kontekście narodowym

W obrębie przedstawionej narracji etnicznej i zarazem państwowotwórczej ważne miejsce zajmuje muzeum obozu „AŁŻIR”. W konstrukcji przekazu muzealnego i jego treści rozwinięta zostaje performatywna wizja kazachskiego narodu i państwa Kazachstan. Polityczne i kulturowe znaczenia narodowego muzeum obozu odnajdujemy w sposobie skonstruowania obiektu oraz wystawie historycznej. Zadaniem muzeum wydaje się być przede wszystkim budowanie dumy narodowej, poczucia wyjątkowości i wartości moralnej narodu kazachskiego. Położenie nacisku na niezależność narodu kazachskiego w historii ma służyć konstruowaniu

silnego państwa narodowego. W ten sposób muzeum, niezwiązane bezpośrednio z bohaterką historią dawnego Kazachstanu i kazachskiego narodu, wpisuje się w wielki proces narodotwórczy, na który składają się sposoby ekspresji i doświadczenia tożsamości narodowej. To one stanowią wspólny zestaw zasobów, z których pojedyncze osoby i grupy mogą korzystać w celu aktualizacji i wzmocnienia poczucia przynależności narodowej. Treści przekazywane w samym muzeum i w przestrzeni internetowej z muzeum związanej, dostarczają narodowych skojarzeń, ich konsekwentnych i zwartych kompozycji, z których Kazachowie budują, kształtują i rozwijają swoją narodową tożsamość. Stanowią one podłoże epistemologicznych i ontologicznych sposobów pojmowania narodu i własnej do niego przynależności.

Literatura

- Akimbekow S., 2016, *Istorija stepiej. Fenomen gosudarstwa Czyngischana w historii Eurazji*, Ałmaty: Institut Azjackich Issliedowanii.
- Bachórz A., 2009, *Wielka Wojna Ojczyźniana we współczesnej rosyjskiej kinematografii. O nośnikach pamięci zbiorowej*, Przegląd Zachodni, nr 2.
- Bisztyga A., 2015, *Terenowa administracja rządowa oraz samorząd terytorialny w Republice Kazachstanu. Aspekt konstytucyjny*, Studia Iuridica Lublinensia, nr 22.
- Bodio T., Wojtaszczyk K.A. (red.), 2000, *Kazachstan. Społeczeństwo-historia, polityka*, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Bogumił Z., Wawrzyniak J., 2010, *Narracje zniszczenia, trauma wojenna w muzeach miejskich Petersburga, Warszawy i Drezana*, Kultura i społeczeństwo, nr 54(4).
- Bremmer I., 1994, *Nazarbaev and the north, State building and ethnic relations in Kazakhstan*, Ethnic and Racial Studies, no. 17(4).
- Czebotarijew A., 2015, *Politiczieskaja mysl suwerennogo Kazachstana, dynamika idiei i ocenki*, Astana–Ałmaty.
- Edensor Tim, 2004, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, tłum. A. Sadza, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gellner E., 1992, *Dwie formy więzi społecznej* [w:] Mach Z., Paluch A. (red.), *Sytuacja mniejszościowa i tożsamość*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Głowacka-Grajper M., 2016, *Transmisja pamięci, działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Masanov N., 2002, *Perceptions of ethnic and all-national Identity in Kazakhstan*, The Nationalities Question in Post-Soviet Kazakhstan, no. 51.
- Masanov N.É., Karin E. & Chebotarev A., 2002, *The nationalities question in post-Soviet Kazakhstan*, Institute of Developing Economies, Jetro.
- O’Callaghan L., 2004, *War of Words, Language Policy in Post Independence Kazakhstan*, Nebula, no. 1(3).
- Osnownyje Zakonodatielnyje Akty o Jazykach w Rzespublikie Kazachstan, 2015, Ałmaty: Jurist.

- Penkala-Gawęcka D., 2009, *Mikropolityka etniczności. Obchody wiosennego święta Nauryz w postsowieckim Kazachstanie*, Etnografia Polska, t. 53, z. 1–2.
- Sejdimbek A., 2012, *Mir Kazachow*, Astana: Foljant.
- Thompson E.M., 2000, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, Universitas.
- Wierzbicki A., 2014, *Stratyfikacja etnospołeczna w Azji centralnej i jej wyzwania dla etnopolityki (na przykładzie Kazachstanu)/ethnosocial stratification in central Asia and its challenges for ethnopolitics (the case of Kazakhstan)*, Politeja, nr 31.1.
- Wites T., 2002, *Kazachstan – zmiany i wyzwania gospodarcze na przełomie XX i XXI wieku* [w:] M. Wague (red.), *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska – wyzwania społeczno-gospodarcze w XXI wieku*, Warszawa: Multi Print.
- Załęski, 2012, *Radzieckość w tożsamości kulturowo-społecznej we współczesnym Kirgistanie* [w:] P. Załęski, E. Breslavskaja, M. Włodarkiewicz (red.), *Tożsamości narodowe na obszarze postradzieckim Między dziedzictwem a tradycją wynalezioną. Kultura i polityka*, t. 2, *Pracownia Kultury Politycznej INP UW*, Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk politycznych UW.
- www.museum-alzhir.kz (dostęp: 11.12.2017).